

**Ботушанський В.М.**  
**Сільське господарство Буковини (друга половина XIX - початок XX ст.).**- Чернівці: Золоті литаври, 2000. - 340 с,

В чернівецькому видавництві "Золоті литаври" вийшла з друку монографія відомого буковинознавця, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри Історії України Чернівецького держуніверситету В.М. Ботушанського "Сільське господарство Буковини (друга половина XIX - початок XX ст.)". Це об'ємне (понад 35 друк. арк.) видання великого формату — результат багаторічної праці вченого. На основі численних різномовних документів з фондів архівних установ Чернівців, Києва, Відня, матеріалів статистики, багатьох літературних джерел (усього 447 позицій) автор зумів ґрунтовно та водночас об'єктивно показати еволюцію основної галузі економіки півдавстрійської Буковини - сільського господарства - за 65 пореформених років, його перехід від феодальних до ринкових відносин. Це справді фундаментальне історико-економічне дослідження з аграрної історії зазначеного регіону.

Науковець дав вичерпну характеристику використовуваних джерел, віддав належне внеску своїх попередників у розробку окремих аспектів означеної проблеми. Сам же підійшов до її вивчення комплексно, з наукових принципів історизму і об'єктивності, сучасних концепцій української історіографії, скрупульозного аналізу джерел, розгляду історичного процесу у діалектичному зв'язку позитивних і негативних моментів.

Дослідник високо оцінив таку визначну, рубіжну подію в історії краю та зокрема буковинського села, як скасування у 1848 р. феодальних відносин внаслідок революції в Австрії, справедливо підкреслив, що воно знаменувало кінець пізньої феодальної епохи й початок нового ладу конституційної, представницької (хай і обмеженої) монархії та вільного підприємництва. Це створило сприятливі умови для швидкого розвитку продуктивних сил, зокрема в сільському господарстві.

Водночас автор слушно зазначив, що ліквідація залишків феодальної епохи через упертий спротив великих землевласників - учорашніх користувачів безплатної, панщинної праці залежних селян — відбувалася повільно, розтяглася на роки й десятиліття, до того ж із значними викупними втратами для останніх. У цілому ж учений позитивно оцінив сам факт усунення атрибутів минулої епохи, бо це відкривало шлях для розвитку самостійних селянських господарств, створення численної верстви господарів-власників, збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва.

В центрі уваги науковця, зрозуміло, стояли питання розвитку сільського господарства краю. Він відзначив певні зрушення у різних напрямках: розширення посівних площ (приблизно в 1,7 раза), вдосконалення їх структури відповідно до запитів ринку, підвищення врожайності сільгоспкультур (зернових - в 1,5, технічних - в 1,5 - 2 рази), збільшення їх валових зборів (зернових - у 3, картоплі - у 2,5 раза), зростання поголів'я худоби (в 1,5 - 2,2 раза) і птиці (у 2,7 раза). В результаті Буковина у значній мірі подолати відсталість у цій галузі (приміром, урожайність зернових 1903-1913 рр. було перекрито тільки в середині 50-х рр.). Але порівняно з такими високорозвинутими провінціями, як Чехія, Моравія, Долішня Австрія, сільське господарство Буковини помітно відставало.

У монографії характеризується землеустрій краю, зазначається, що він був недосконалим, що панували значна роздробленість, розкиданість земельних ділянок окремих господарств, черезсмузжя, слабкість юридичного закріплення дрібної власності через тривале (майже 40 років) впровадження поземельних книг. А це, в свою чергу, не давало можливості одержати під таку непевну власність кредит. Комасація (зведення до купи) земельних ділянок лише частково вирішувала цю проблему.

Автор дійшов висновку, що у пореформений період на Буковині склалася така система земельної власності: велике приватне (19 %), православного

релігійного фонду (26 %), дрібне приватне (45 %), громадське (8 %), гробу Господнього в Єрусалимі, державне, публічне (2 %). Внаслідок купівлі-продажу поміщицьке землеволодіння деякою мірою скорочувалося, селянське - дещо зростало, громадське потроху зменшувалося, а релігійного фонду, публічне - в основному залишалося без змін.

Щодо розподілу землі між різними соціальними групами власників, то дослідник констатував значні контрасти: господарства розміром до 5 га становили в 1902 р. 85,3 %, але їм належало тільки 18,1 % усіх земельних площ, у той час як господарствам розміром понад 100 га, що становили 0,5 %, належало 60,1 % землі.

Констатуючи прогресуюче малоземелля, а то й безземелля десятків тисяч селян та пов'язані з цим погіршення їх економічного становища, зростання соціальних суперечностей, сімейні драми, еміграцію, вчений дійшов до одного з основних висновків своєї праці: потрібні були новий після 1848 р. перерозподіл землі легальним шляхом з певною компенсацією великим власникам і продаж вилученої великої земельної власності малоземельним селянам на виплат. "Здійснення назрілої нової аграрної реформи в цивілізований спосіб, - пише автор, - було б дальшим кроком на шляху еволюційного перетворення великої приватної та церковно-державної власності... у типову для епохи ринкових відносин власність. Це мало б своїм наслідком створення міцного середнього стану на селі - основи соціальної стабільності в суспільстві - раціональніше, ефективніше використання землі, збільшення виробництва продукції, поліпшення добробуту селянства і скорочення його еміграції, зниження соціальної напруги на селі, забезпечення сприятливіших умов для національно-культурного, духовного розвитку буковинського селянства. Проте до чергової аграрної реформи не дійшло".

Велику увагу приділив дослідник орендним відносинам у сільськогосподарській галузі. В праці їм дано ґрунтовний аналіз: визначено ступінь поширення оренди великих маєтків (до 3/4), кількість оптових орендарів (від 445 до 621), їхній національний склад (переважно євреї), об'єкти оренди (все, що було на території маєтку), її строки (приватних маєтків - в основному 6 років, релігійного фонду й держави - здебільшого 12 років), розмір річної орендної плати (від кількох сотень Гульдєнів до кількох десятків тисяч), всебічно охарактеризовано відповідні угоди. В кінці цього сюжету підкреслено, що орендна система, яка на перших порах відігравала певну позитивну роль у подоланні становості дворянського землеволодіння, сприяла доступу селян до поміщицької землі (хай і через суборенду), але згодом сама вступила в свою суперечливу стадію розвитку. Селянські маси вимагали безпосередньої оренди землі поміщиків та релігійного фонду без посередника - орендаря.

Чільне місце в монографії посідає виробничий аспект досліджуваної проблеми, тобто спроба ретроспективного відтворення конкретних заходів, спрямованих на інтенсифікацію рільництва (запровадження правильних сівозмін, поліпшення насінневої справи й удобрення ґрунту, меліорація, використання сільгоспмашин і досконалого інвентаря тощо), тваринництва (поліпшення породності худоби, кормової бази, зооветеринарного нагляду, прийняття з цих питань відповідних крайових законів та ін.), на переробку сільськогосподарської сировини (гуральництво, млинарство, молочарство, цукроваріння, олійництво, домашні промисли тощо), на зародження агропромислової інтеграції. Показано помітну роль у цій справі фахових товариств, крайових сільськогосподарських навчальних закладів, відповідної преси, сільських читалень, так званих мандрівних учителів й ін., що поширювали наукові аграрні знання.

Широко висвітлено у праці зростання товарного виробництва в сільськогосподарській галузі: охарактеризовано основних продуцентів (великі та середні господарства, частково - дрібні), вказано основні ринки збуту для різних продуцентів (крайовий, позакрайовий, зовнішній), проаналізовано динаміку цін за весь розглядуваний період й ін.

Дослідник показав також дедалі зростаючу роль у сільськогосподарській галузі грошового капіталу - спочатку виключно приватного, а згодом - і кредитних закладів, формування банківської системи у краї, умови надання іпотечного кредиту, рівень процентної ставки, терміни кредитування та кредитоспроможність різних категорій позичальників, способи примусового погашення заборгованості, засилля лихварів у цій справі й ін. Вчений робить у зв'язку з цим важливий висновок про те, що в процесі поєднання виробництва з кредитним капіталом здійснювався своєрідний відбір на життєздатність різних типів господарств: ті, що зуміли пристосуватися до ринкових умов, виживали, розвивалися, міцніли, а економічно слабкі, неконкурентоспроможні - занепадали.

"У важкій боротьбі за виживання, за захист своїх економічних інтересів, - пише автор, - буковинське (як і галицьке) селянство витворило власну захисну систему — сільську кооперацію". Вона розвивалася в різних формах: споживча (сільські крамниці), збутова (товариства для збуту худоби), ошадно-кредитна (каси-райфайзенки), натурального кредиту (шпихліри), виробнича (молочарні, спілки для відгодівлі худоби, для обмолоту зерна, меліоративні, млинарські та ін.), орендна (для оренди комплексів ріллі в поміщиків чи релігійного фонду, а також пасовиськ, лісів), парцеляційна (для придбання громадою поміщицького маєтку й розпродажу його окремими ділянками - парцелями) та ін. Науковець слушно стверджує, що селянські спілки сприяли об'єднанню матеріальних і фінансових ресурсів селян для вирішення спільних взаємовигідних справ, здешевлення кредиту, підвищення культури сільськогосподарського виробництва, а також поліпшення стосунків між односельцями, згуртування сільських громад у певні соціальні і національні спільноти.

Важливо відзначити, що дослідник на основі історичного досвіду робить спробу дещо порадити нашим сучасникам, які нині здійснюють реформу на селі, зокрема щодо способу її проведення та суспільного значення, щодо ринку землі й аграрного законодавства, термінів оренди, інтенсифікації виробництва, поєднання інтересів землеробського і неземлеробського населення через ринок, щодо кредиту, сільської кооперації та ін.

Для підвищення рівня доказовості висловлених у тексті положень у кінці книжки наводиться відповідний фактичний (переважно цифровий) матеріал у вигляді 91 таблиці й одного довідника. Заслугує схвалення і поліграфічне оформлення монографії.

В плані зауважень та побажань можна зазначити таке. Не завадило б ширше дати матеріал і по Південній Буковині (нині це територія Румунії). Хоча дослідник у передмові робить застереження, що не ставить собі за мету широко розглядати такі аспекти проблеми, як рівень заробітної плати в сільському господарстві, відхідництво, еміграція, бо вони ним й іншими авторами вже висвітлювалися раніше, для читача було б цікаво дізнатися про це у плані новітніх методологічних підходів та концепцій. Мабуть, слід було б дещо оптимальніше подати в тексті позитивний і критичний матеріал, бо інколи переважає останній. Місцями помітне перевантаження цифровими даними. Праця виграла б, якби до неї було додано іменний та географічний покажчик, деякі ілюстрації. Прикро й те, що з міркувань економії паперу текст книги видруковано дрібним шрифтом, а це, зрозуміло, не полегшує його читання.

Загалом же В.М.Ботушанський написав велику дослідницьку працю, в якій найповніше на сьогоднішній день представлено історію розвитку сільського господарства Буковини пореформеного періоду. Без перебільшень можна стверджувати, що це справжня подія у сучасному буковиназнавстві. Книга з великою користю може прислужитися науковцям, викладачам, учителям, студентам, краєзнавцям і навіть в якійсь мірі практичним працівникам сучасної сільськогосподарської галузі, всім, хто цікавиться історією краю.

**П.В.Михайлина**  
(Чернівці)